

20- Tuvacanın biçimsel ses bilimi üzerineUğur ALTUNDAŐ¹**APA:** Altundař, U. (2021). Tuvacanın biçimsel ses bilimi üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), 323-335. DOI: 10.29000/rumelide.1036541.**Öz**

Biçimsel ses bilimi veya morfofonoloji, biçimbirimlerin ses bilimsel olarak nasıl temsil edildiğini inceleyen bir dil bilim teorisidir. Biçimsel ses bilim, biçim bilim ile ses bilimin etkileşimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Ses bilimsel değişmeler biçimbirimlerin eklenmesi sırasında gerçekleşir. Bu sebeple eklenme sırasında oluşan bu değişmeler genellikle eş zamanlı olarak analiz edilir. Bir ses değişimi, söz konusu değişimin hem ses bilimsel hem de biçim bilimsel koşullar altında gerçekleşmesi durumunda biçimsel ses bilim kapsamında değerlendirilir. Türk dilleri üzerine yapılan çalışmalarda biçimsel ses bilim son derece önemlidir. Gerek metin okumalarında gerekse ses bilimsel ve biçim bilimsel analizlerde biçimsel ses bilim kullanılmaktadır. Ayrıca biçimsel ses bilim, sözlük bilimi açısından da değerlidir. Bu sebeple sözlük hazırlanışında veya sözlük kullanımında mutlaka bir dilin biçimsel ses bilim özellikleri bilinmelidir. Bu çalışmada Güney Sibirya Türk dillerinden Tuvacada biçimsel ses bilim durumları ortaya koyulmuştur. Bu anlamda Tuvacada eklenmeye bağlı olarak kök, gövde veya biçimbirimlerde görülen ses değişmeleri incelenmiştir. Söz konusu biçimsel ses bilim değişmeleri, standart Tuvaca ile sınırlı tutulmuş; bu sebeple çalışmanın veri tabanı güncel Tuva edebiyat eserlerinden, ders kitaplarından ve sözlük çalışmalarından oluşturulmuştur. Ayrıca eklenme sırasında Tuvacanın genel ses bilim ve biçim bilim özelliklerinden kaynaklanan ünlü uyumları ve ünsüz benzeşmeleri biçimsel ses bilimi kapsamında değerlendirilmemiştir. Bu çalışmada biçimsel ses değişmeleri, eş zamanlı olduğu kadar art zamanlı olarak da analiz edilmiştir. Bunun sebebi, kimi biçimsel ses değişmelerinin kalıplaşarak yeni sözlük birimler oluşturmasıdır. Böylece Tuvacada biçimsel ses bilim kaynaklı söz yapımının da betimlenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Tuvaca, ses bilim, biçim bilim, biçimsel ses bilim**On the Morphology of Tuvan****Abstract**

Morpho-phonology or morphophonology is a linguistic theory that studies how morphemes are represented phonologically. Morphophonology has emerged as a result of the interaction of morphology and phonology. Phonological changes occur during the addition of morphemes. For this reason, these changes during addition are usually analyzed synchronically. A phonetic change is considered within the scope of morphophonology if the change takes place under both phonological and morphological conditions. Morphophonology knowledge is important in studies on Turkic languages. Morphophonology information is used in both text reading and phonological and morphological analysis. In addition, morphophonology is valuable in terms of lexicography. For this reason, the morphophonemic features of a language must be known in the preparation of a dictionary or in the use of a dictionary. In this study, the morphophonemic status of Tuvan, one of the Southern

¹ Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Dili (Ankara, Türkiye), ualtundas@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7762-0211 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 08.11.2021-kabul tarihi: 20.12.2021; DOI: 10.29000/rumelide.1036541]

Siberian Turkic languages, has been revealed. In this sense, sound changes in root, stem or morphemes, depending on the addition in Tuvan, were examined. The morphophonemic changes in question were limited to the standard Tuvan language; For this reason, the database of the study was created from current Tuvan literary works, textbooks and dictionary studies. In addition, vowel harmony and consonant assimilations arising from the general phonetic and morphological features of Tuvan were not evaluated within the scope of morphophonology. In this study, morphophonemic changes were analyzed diachronically as well as synchronically. The reason for this is that some morphophonemic changes become stereotypes and create new lexical units. Thus, it is aimed to describe the word coinage in Tuvan based on formal phonetics.

Keywords: Tuvan, phonology, morphology, morphophonology

Giriş

Biçim bilimsel analiz bir sözcüğü bileşenlerine ayırma işlemidir. Türkçe gibi tüm eklemeli dillerde bu analiz; kök, biçimbirim ve bunların kategorik özelliklerini belirler. Türkçede biçimbirimlerin ses bilimsel olarak farklı birçok alt biçimbirimi vardır. Bu alt biçimbirimler, biçimbirimlerin sıralama sınırlılıklarından etkilenmez. Ancak kimi kök, gövde veya biçimbirimler, birlikte kullanıldığı ses veya biçimbirime göre birtakım ses değişmelerine uğrayabilir. Bir başka deyişle, ses olaylarının sebeplerinden biri de eklenmedir. Buna göre ses değişmelerinin önemli bir bölümü eklenme sırasında ortaya çıkar (Demir ve Yılmaz 2018: 75). Biçimsel ses bilim veya morfofonoloji terimiyle ele alınan bu durum, basitçe biçimbirimlerin ses bilimsel olarak nasıl temsil edildiğini inceleyen bir dil bilim teorisisidir. Bu açıdan biçimsel ses bilim, bu iki dil bilgisi alanı arasında bir ara yüz olarak kabul edilmektedir. Bir başka deyişle biçimsel ses bilim, biçim bilim ile ses bilimin etkileşimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Ses bilimsel değişmeler biçimbirimlerin eklenmesi sırasında gerçekleşir. Bu sebeple eklenme sırasında oluşan bu değişmeler eş zamanlı olarak analiz edilebilmektedir. Bir ses değişiminin biçimsel ses bilim kapsamında değerlendirilebilmesi için söz konusu değişimin hem ses bilimsel hem de biçim bilimsel koşullar altında gerçekleşmesi gerekir (Aslan 2006: 546).

Türk dilleri üzerine yapılan çalışmalarda biçimsel ses bilim önemlidir. Gerek metin okumalarında gerekse ses bilimsel ve biçim bilimsel analizlerde biçimsel ses bilim kullanılmaktadır. Ayrıca biçimsel ses bilim, sözlük bilimi açısından da değerlidir. Bu sebeple sözlük hazırlanışında veya sözlük kullanımında mutlaka bir dilin biçimsel ses bilim özellikleri bilinmelidir.

Bu çalışmada Güney Sibirya Türk dillerinden Tuvacada eklenme sırasında ortaya çıkan ses değişmeleri ortaya koyulmuştur. Bu anlamda eklenmeye bağlı olarak kök, gövde veya biçimbirimlerde görülen ses değişmeleri incelenmiştir. Söz konusu biçimsel ses bilim değişmeleri, standart Tuvaca ile sınırlı tutulmuş; bu sebeple çalışmanın veri tabanı güncel Tuva edebiyat eserlerinden ve sözlük çalışmalarından oluşturulmuştur. Ayrıca eklenme sırasında Tuvacanın genel ses bilim ve biçim bilim özelliklerinden kaynaklanan ünlü uyumları ve ünsüz benzeşmeleri biçimsel ses bilim kapsamında değerlendirilmemiştir. Bu çalışmada biçimsel ses değişmeleri, eş zamanlı olduğu kadar art zamanlı olarak da analiz edilmiştir. Bunun sebebi, kimi biçimsel ses değişmelerinin kalıplaşarak yeni sözlük birimler oluşturmasıdır. Türk dillerinde sözcük yapımının pek çok yolu vardır. Bunlardan en önemlisi şüphesiz ekleme yoluyla söz yapımıdır. Ancak çoğu zaman bir sözcük türetiminde biçim bilime ses bilim de eşlik etmektedir. Yani, bir sözcük ile başka bir sözcüğün veya sözcüğe eklenen ek kalıplaşması olarak tanımlanabilen bu türetimde çoğu zaman sözcükte, ekte veya her ikisinde birden birtakım ses değişmeleri yaşanmaktadır. Dolayısıyla biçimsel ses bilim, sözcük türetim yollarından biridir (Türkçede

biçimsel ses bilim yoluyla sözcük türetme örnekleri için bkz. Hazar 2015). Bu sebeple çalışmada Tuvacada biçimsel ses bilim kaynaklı söz yapımının da tespit edilmesi amaçlanmıştır.

1. Tuvacada biçimsel ses bilim değişimleri

Bir Türk dilinde meydana gelen biçimsel ses bilim değişimlerini farklı şekillerde sınıflandırmak mümkündür. Bunun temel sebebi, bu bilim dalının ses bilim ve biçim bilim olmak üzere iki temel dil bilgisi alanıyla ilgili olmasıdır. Dolayısıyla biçimsel ses bilimini tek bir kritere göre sınıflandırmak mümkün değildir. Eklenme sırasında oluşan bir ses bilimsel değişimde hem biçim bilim hem de ses bilim etkili olmaktadır. Bu çalışmada Tuvacada görülen biçimsel ses bilim değişimleri, Sema Aslan'ın *Türkiye Türkçesinin Morfonolojisi Üzerine* adlı çalışması ile Maral Töre'nin *Türkmencenin Morfofonolojisi* adlı tezinde kullanmış olduğu sınıflandırmadan yararlanılarak tasnif edilmiştir. Buna göre çalışma; sözcük tabanında görülen biçimsel ses bilim değişimleri, sözcük tabanı ile ek sınırında görülen biçimsel ses bilim değişimleri, biçimsel ses bilim kaynaklı ikincil ünlü uzunlukları ve biçimsel ses biliminden kaynaklanan benzeşmeler olmak üzere dört temel başlıktan oluşmaktadır.

1.1. Sözcük tabanında görülen biçimsel ses bilim değişimleri

Sözcük tabanında görülen biçimsel ses bilim değişimleri, eş zamanlı ve art zamanlı olarak iki şekilde açıklanabilmektedir.

1.1.1. Sözcük tabanında eş zamanlı biçimsel ses bilim değişimleri

Sözcük tabanında eş zamanlı biçimsel ses değişimleri, sözcüğün ünlü ile başlayan bir ek alması sonucu gerçekleşir. Bu ses değişimi, geniş veya dar orta hece ünlüsünün sıfırla nöbetleşmesi biçiminde görülür. Vurgusuz ünlülerin düşmesi, hemen hemen tüm Türk dillerinde görülen bir ses olayıdır. Tuvacada özellikle dar ünlüler, çoğu zaman ünlüyle başlayan eklerden önce ve dar ünlüden oluşan kapalı hecelerle sona eren gövdelerde vurgusuz orta hece ünlüsü konumuna gelerek düşerler (İshakov ve Palmbah 2019: 45). Aşağıdaki ilk tümcede yer alan *arın* “yüz” ile ikinci tümcede görülen *moyun* “boyun” sözcüklerinde ünlü ile başlayan üçüncü tekil kişi iyelik eki eklendiğinde vurgusuz orta hece ünlüleri düşmüştür:

Ooŋ arın şiriin. “Onun yüzü sert” (TRS 575)

Hülbüs moyununŋ keŋinden kılğan. “Geyiğin boyun derisinden yapılmıştır.” (Kara-ool 2013: 123).

1.1.2. Sözcük tabanında art zamanlı biçimsel ses bilim değişimleri

Sözcük tabanında art zamanlı biçimsel ses bilim örnekleri ise, tarihsel olarak bir sözcüğün aldığı ek veya birleştiği bir başka sözcükle birlikte sözlükselleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu anlamda iki sözcüğün birleşmesi sırasında iki ünlü arasında kalan /ç/ ve /ş/ sesleri /j/ sesine, /s/ sesi /z/ sesine değişir. Aşağıdaki birinci ve ikinci tümcede görülen *çugaaçok* < *çugaa* + *çok* ve *ergeçok* < *erge* + *çok* sözcüklerinde -ç- > -j- (*çugaa* ve *erge* sözcükleriyle birleşerek yeni bir sözcük oluşumunu sağlayan *çok* sözcüğünün /ç/ sesi, birleşme sırasında /j/ sesine değişmiştir); üçüncü tümcedeki *üjen* < *üş on* sözcüğünde -ş- > -j- (*on* sözcüğü ile birleşen *üş* sayısının /ş/ ünsüzü, /j/ sesine değişmiştir) ve dördüncü tümcedeki *sezen* < *ses* + *on* ve *tozan* < *tos* + *on* sözcüklerinde de -s- > -z- değişiminin örnekleri görülmektedir (*on* sözcüğü ile birleşme sırasında iki ünlü arasında kalan /s/ sesi, /z/ sesine değişmiştir):

Am ol böğün baza sadıg kılıp kelgeni çugaaçok. “Onun bugün de satın aldığı şüphesizdir.” (Dongak 2010: 53).

Sıldıstar çügge onza çaraş bolup deerde köstüp turar eves, a harın Çer kırında ajıl-amıdralga ergeçok çugula hamaarılgalıg. “Yıldızlar sadece bir çeşit güzellik olup gökyüzünde durmaz, onlar aynı zamanda yer yüzünde yaşam için son derece önemlidir.” (Monguş ve Kuular 1995: 243).

... üjen minut işinde çaylıg kılaştap çede beer. “... otuz dakika içinde rahatlıkla yürüyerek yetişebilir.” (Kuular 2002: 8).

Aldan, çeden, sezen, tozan çıldarnıñ ayalgaları, ırları kuttulgan. “Altmış, yetmiş, seksen ve doksanlı yılların besteleri ve şarkıları yayılmıştır.” (Kuular 2002: 45).

Yukarıdaki dördüncü tümcede görülen *aldan* ve *çeden* (*aldan* < *aldı on*, *çeden* < *çedi +on*) örneklerinde ise iki sözcük birleşirken sırasıyla /ı/ ve /i/ ünlüleri düşmüş ve *on* sözcüğündeki /o/ ünlüsü, dudak uyumuna bağlı olarak /a/ ve /e/ sesine değişmiştir (Koçoğlu Gündoğdu 2012: 51).

Sözcük tabanında iki sözcüğün birleşmesi neticesinde art zamanlı biçimsel ses bilim değişmelerine bir başka örnek, işaret zamirleri ile *teg* edatının birleşmesi verilebilir. Aşağıdaki ilk tümce *mındıg* < *mo+ni teg*, ikinci tümce ise *ındıg* < *anı teg* < *ol+nı teg* yapısını örneklendirmektedir:

Baydahlısı mındıg-la dır bo, Noyan – digen. “Hükümdar, durumumuz işte böyledir, dedi.” (Suvañ 2009: 38).

Seeñ ındıg ejin bar be? “Senin öyle arkadaşın var mı?” (Kara-ool 2013: 127).

mındıg sözcüğü, *moni teg* ilgeç öbeğinin sözlükselleşmesi sonucu oluşmuştur. Öbek yapı oluşumunda *teg* ilgecinin istemi gereği, söz başı b- > m- değişimine uğrayan *bo* zamiri belirtme durum eki almıştır. Ancak sözlükselleşme sürecinde belirtme durum ekinin ünlüsü düşmüş ve *bo* sözcüğünün yuvarlak geniş ünlüsü /o/ ile *teg* sözcüğünün düz geniş ünlüsü /e/ sesi daralarak düz dar ünlüsü /ı/ sesine değişmiştir. *ındıg* sözcüğünde ise *ol* zamirinin *teg* edatı ile sözlükselleştiği görülmektedir. *mındıg* yapısında olduğu gibi burada da belirtme durum ekinin ünlüsü düşmüş; *ol* zamirinin yuvarlak geniş ünlüsü /o/ ve *teg* edatının düz geniş ünlüsü /e/ sesi daralarak /ı/ olmuştur.

Tuvacada henüz dilbilgiselleşme sürecini tamamlamamış, sözlüklerde ayrı bir madde başı olarak ele alınmayan ancak birleşme sırasında ses değişimine sebep olan ve iki eylemi bir araya getiren bir başka yapı söz konusudur. Bu yapı; *eylem* + *-p zarf-fiil eki* + *ıd-* + *-ar geniş zaman eki* biçimindedir:

İjeeninge ol oktyabr’ aydan mayga çedir çıdıptar. “(Ay) ininde ekim ayından mayıs ayına kadar yatar.” (Monguş ve Kuular 1995: 31)

Bu örnekte görülen *çıdıptar* < *çıt-(ı)p+ıd-ar* yapısında *-p* zarf-fiil ekli *çıt-* eylemi *ıd-* eylemi ile birleşmiştir. Bu birleşme sırasında *ıd-* eyleminin ünlüsü düşmüş; /d/ ünsüzü ise ünsüz benzeşmesi neticesinde /t/ sesine değişmiştir.

Sözcük tabanında art zamanlı biçimsel ses bilim kaynaklı ses değişimine bir başka örnek, birleşik sözcük kuruluşu sırasında yan yana gelen iki ünlüden birinin birleşme sırasında düşmesidir (Koçoğlu Gündoğdu 2012: 56). Aşağıdaki tümcede *çaa* ve *ava* sözcüklerinin birleşmesiyle oluşan *çaava* “yenge” sözcüğü bunun bir örneğidir:

Daayım, küüyüm, akım, çaavam, ugbam, çestem, çeenim, duñmam deen ıškaş törel yozuzunıñ eeldek, evilej sösterin çugaa sanında ajıgları çañçıl turgan. “Dayım, dayımın karısı, ağabeyim, yengem, ablam, eniştem, yeğenim, kardeşim gibi akraba âdetlerinin nazik sözlerini her sohbetle kullanmak bir gelenektir.” (Monguş ve Kuular 1995: 157).

deş, adaanga, ındı, murnuu gibi sözcüklerde görülen biçimsel ses bilim değişimleri, art zamanlı olarak bir sözcüğün aldığı ek ile birlikte kalıplaşmış olduğu örneklerdir. Söz konusu örnekler, Tuvacada ikincil uzun ünlüye birer örnek oldukları için biçimsel ses bilim kaynaklı ikincil ünlü uzunlukları bölümünde örneklendirilmiştir.

1.2. Sözcük tabanı ile ek sınırında görülen biçimsel ses bilim değişimleri

Tuvacanın tipik biçimsel ses bilim özellikleri, çoğunlukla sözcük tabanı ile ek sınırında görülmektedir. Bu biçimsel ses bilim değişimlerinin temel nedeni, kimi seslerin iki ünlü arasında değişmesidir. Bu değişimler, çoğunlukla iyelik eklerinin eklenmesi sırasında yaşanmaktadır. Söz konusu değişimler, eş zamanlı olarak gerçekleşmektedir. Tuvacada iki ünlü arasında kalma durumuna göre görülen biçimsel ses bilim değişimleri şunlardır:

1.2.1. -t- > -d- değişimi

-t- > -d- değişimi, /t/ ünsüzüyle biten sözcüklerin ünlü ile başlayan bir ek almaları durumunda görülür. Aşağıdaki örnekte *sat-* eyleminin /t/ ünsüzü, iki ünlü arasında /d/ olmuştur:

Dadar-oolga açazı çadag-terge sadıp bergen. “Dadar-ool için annesi bisiklet satın aldı.” (Kara-ool 2013: 126).

1.2.2. k ve g > Ø Nöbetleşmesi

/k/ veya /g/ ünsüzleriyle biten sözcüklere ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde söz konusu /k/ veya /g/ ünsüzleri sıfırla nöbetleşir:

... sostavıtıg kılıg sözüniñ kezee-daa kıldır hereglettiner. “... birleşik eylemin bir parçası olarak kullanılır.” (Monguş ve Kuular 1995: 84).

Buradaki biçimsel ses bilim değişmesine, ikincil ünlü uzunlukları bölümünde ayrıca değinilecektir.

1.2.3. -k- > -g- Değişimi

Tuvacada eklenme sırasında iki ünlü arasında -k- > -g- değişimi görülmektedir. Aşağıdaki örnekte *çaak* “yanak” sözcüğünün /k/ ünsüzü, iyelik eki alarak iki ünlü arasında /g/ sesine değişmiştir:

Hoyag ögje kire beerge, açazı oğlunıñ çaagından keep çıttaan. “Hoyag eve girince, annesi oğlunun yanagından kokladı.” (Lodoydamba 2005: 69).

1.2.4. -p > -v- Değişimi

Tuvacada iki ünlü arasında /p/ sesi, /v/ olmaktadır. Aşağıdaki *tövünden* örneğinde “merkez” anlamına gelen *töp* sözcüğünün /p/ sesi, iki ünlü arasında /v/ olmuştur:

Inda bajıñnar hooray tövünden dıka kıdıg çerde. “Orada evler şehir merkezinden çok uzakta.” (Dongak 2010: 87)

1.2.5. -ş- > -j- Değişimi

Eklenme sırasında iki ünlü arasında kalan /ş/, sesi Tuvacada /j/ sesine değişir. Aşağıdaki *bajın* “başını” sözcüğünde *baş* sözcüğünün /ş/ sesi, iyelik eki eklendiğinde iki ünlü arasında kalarak /j/ olmuştur:

Ooŋ soonda bajın çaybıŋaan çugaalaan. “Ondan sonra başımı sallayarak konuştu.” (Kara-ool 2013: 27)

1.2.6. –s- > -z- Değişimi

Tuvacada /s/ sesi, iki ünlü arasında /z/ sesine değişir. Buna örnek olarak aşağıdaki *doozul-* eyleminde *doos-* “bitirmek, sona erdirmek” sözcüğünün /s/ sesi, edilgenlik ekini aldığı iki ünlü arasında kalarak /z/ sesine değişmiştir:

Kejeeniŋ bayırhğ kezee inçaldır doozulğan. “Gecenin veda bölümü böylece son buldu.” (Monguş ve Kuular 1995: 121)

1.2.7. –ş- > -ç- Değişimi

Tuvacada –ş- işteşlik eki, iki ünlü arasında /ç/ olur ve vurgusuz orta hece ünlüsü düşer. Bu anlamda aşağıdaki tümcede görülen *çetçir* < *çet-(i)ş-ir* sözünde işteşlik ekinin /ş/ sesi, /ç/ sesine değişmiş ve vurgusuz orta hece ünlüsü düşmüştür:

A’ş-çemiŋ çetçir. “Senin yemeğin yeterli olur.” (Dongak 2010: 78).

1.3. Biçimsel ses bilim kaynaklı ikincil ünlü uzunlukları

Tuvacada eklenme sırasında kimi sesler iki ünlü arasında düşer ve ikincil ünlü uzunluğu meydana gelir. Söz konusu biçimsel ses bilim değişimleri, sözcük tabanında ve eklenme sırasında olmak üzere iki şekilde gerçekleşir:

1.3.1. Sözcük tabanında görülen ikincil ünlü uzunlukları

Sözcük tabanında biçimsel ses bilim kaynaklı ünlü uzunlukları, art zamanlı olabileceği gibi eş zamanlı da olabilmektedir. Art zamanlı ikincil ünlü uzunluklarında tarihsel olarak bir ekin sözcükle birleşerek sözlükselleştiği görülmektedir. Bu anlamda *de-* eylemi ile *-geş* zarf-fiil ekinin kalıplaşmasından oluşan *deeş* ilgeci buna bir örnektir. Burada iki ünlü arasında kalan *-g/* sesi düşer ve ikincil ünlü uzunluğu oluşur:

Ol deeş avam erten durgu çemeledi. “Onun için annem sabah sürekli sitem etti.” (Kara-ool 2013: 26)

Ayrıca *deeş* sözcüğünün “diyerek, diye” anlamlarında zarf-fiil yapısında da kullanıldığı görülür. Bu durumda yaşanan biçimsel ses bilim değişimi eş zamanlı olarak gerçekleşmektedir:

Men uyap-la baar men – deeş, Çinçivaa aalınçe halaan. “Çinçivaa, ben mutlaka gideceğim diyerek evine doğru yöneldi” (Monguş ve Kuular 1995: 43).

1.1.2 bölümünde sözcük tabanında art zamanlı biçimsel ses bilim değişimlerine örnek olarak *deeş* sözcüğü ile birlikte *adaanga*, *ınu*, *murnuu* gibi sözcükler verilmiştir. Bu sözcüklerde eklenen biçimbirimler, sözcük tabanı ile kalıplaşarak yeni bir sözcük oluşturmuştur. Sözlükselleşme sürecinden önce ek sınırında 1.2.2. k ve g > Ø Nöbetleşmesi bölümünde değinilen iki ünlü arasında /k/ veya /g/ sesinin düşmesi hâdisesi yaşanmıştır. *adaanga* sözcüğünde, *adak* sözüne üçüncü tekil kişi iyelik eki gelmiş; bu sırada söz sonu /k/ sesi düşmüş ve ikincil ünlü uzunluğu meydana gelmiştir. Sözcüğe yönelme durum ekinin eklenmesiyle birlikte *adaanga* yapısı ortaya çıkmıştır. Söz konusu biçimsel ses değişimleri art zamanlıdır ve bu biçimiyle kalıplaşmıştır. Ancak söz konusu *-k- > Ø* nöbetleşmesinin eş

zamanlı bir ses değişimi olarak görülebildiği unutulmamalıdır. Burada sözcük kalıplaştığı için söz konusu biçimsel ses bilim değişimi sözcük tabanında kabul edilmiştir:

Hatan-Bator Magsarjaptıñ komandılarınñ adaanga kaçaar çaalajıp çoraanın çugaalaan.
“Hatan-Bataor Magsarjap’ın kumandası altında nasıl savaştığını anlattı.” (Lodoydamba 2005: 70).

Aynı şekilde *ınu* ve *murnuu* sözcüklerinde aitlik ekinin eklenmesi sırasında bir biçimsel ses bilim değişimi yaşanmıştır. *murnu* sözcüğünün sonundaki -u’nun iyelik eki olduğu açıktır. *ınu* sözcüğünde ise sondaki -ı ünlüsü Ölmez’e göre Uygurca *ıntın* sözcüğünden gelmektedir (2007: 179). *ınu* ve *murnu* biçiminde ünlü ile biten sözcüklere eş zamanlı olarak bakıldığında -kı aitlik ekinin getirilmesi gerekirdi (Tosun 2011: 247). Ancak her iki sözcükte de iki ünlü arasında kalan /k/ ünsüzü düşmüş, böylece ikincil ünlü uzunluğu meydana gelmiştir. Ayrıca sözcükler bu biçimiyle kalıplaşarak standart Tuvacada aitlik ekinin kullanımından farklı bir görünüm sergilemektedir:

Borbak bajıñnıñ ınu talazında anğlı dıl başkılap kelgen. “Borbak evin öteki tarafında İngilizce öğretti.” (Kuular 2002: 192)

Deerde buluttar dalajı aajok soñgu tayga bajından murnuu çükçe köjüp turgan... “Gökyüzünde bulutlar, aceleyle kuzey ormanlarının ucundan güneye yönelmiş...” (Monguş ve Kuular 1995: 195).

Sözcük tabanında eş zamanlı olarak görülen biçimsel ses bilim değişimlerine ise *meen* < *men+niñ*, *sejee* < *sen +ge*, *oon* < *ol + nuñ*, *oon* < *ol +dan*, *moon* < *bo +n+dan* gibi kişi ve işaret zamirlerinin durum ekleriyle çekimlenmesi örnek verilebilir. *men* ve *sen* zamirlerinin ilgi ve yönelme durum ekli çekimlerinde; *ol* zamirinin ilgi, yönelme ve ayrılma durum eki çekimlerinde ve *bo* zamirinde ise ilgi, yönelme ve ayrılma durum eki çekimlerinde ikincil ünlü uzunluğu ortaya çıkar (İshakov ve Palmbah 2019: 43):

Meeñ açam zavodta inşener kiji. “Benim annem fabrikada mühendis.” (Monguş ve Kuular 1995: 200).

Seeñ-bile amurlajıp alır dees keldim. “Seninle selamlaşmak için geldim.” (Monguş ve Kuular 1995: 223).

Çogaaldıñ maadırı sejee çüü dep süme kadıp turar-dır? “Eserin kahramanı sana nasıl bir öğüt veriyor?” (Kara-ool 2013: 126).

Oon ornunga kiji herek apargan. “Onun yerine başka birisi gerekti.” (Dongak 2010: 99)

Tıva tooldarnı oon öske kandıg söster-bile egeleeş, töndürüp turarıl? “Tuva destanları ondan başka hangi sözlerle başlayıp bitirilir?” (Kara-ool 2013: 108).

Inçan añaa, İyama kılaştap kelgen. “O zaman İyama oraya yürüyerek geldi.” (Lodoydamba 2005: 16).

Mañaa çüge maşınalar, döö ol garajka çügle traktorlar, kombayınnar turgan. “Burada sadece arabalar, şuradaki garajda ise sadece traktörler ve biçerdöverler duruyor.” (Dongak 2010: 17).

Moony murnunda, şag şaandan beer, ... “Bunun öncesinde, eskiden beri ...” (Kuular 2002: 85)

Men moon iraar eves men. “Ben buradan uzaklaşmıyorum.” (Kara-ool 2013: 103).

1.3.2. Sözcük tabanı ile ek sınırında görülen ikincil ünlü uzunlukları

Biçimsel ses bilim kaynaklı sözcük tabanı ile ek sınırında görülen ikincil ünlü uzunlukları, eş zamanlı birer nöbetleşme olayıdır. Çoğunlukla /g/ veya /k/ ünsüzüyle biten sözcüklere iyelik eklerinin eklenmesi sırasında görülür. Bu durumda /g/ ve /k/ sesleri sıfırla nöbetleşir ve iyelik ekinin dar ünlüsü, sözcük kökündeki ünlüye göre dudak uyumuna girer. Buna örnek olarak, aşağıdaki ilk tümcede *ög* sözcüğü, iyelik eki alarak /g/ ünsüzünü yitirmiş ve sözcükte ikincil ünlü uzunluğu meydana gelmiştir. İkinci

tümcede ise /k/ ünsüzüyle biten *karak* sözcüğünün iyelik eki alması durumunda ortaya çıkan ikincil ünlü uzunluğu örneklendirilmiştir. Söz konusu biçimsel ses bilim değişimlerinde hem sözcük tabanı hem de biçimbirim etkilenmektedir:

Çalatpaan aalçı oon ööngö çüge çedip kelgeni ol? “Davet edilmeyen misafir onun evine niçin gelmiş?” (Lodoydamba 2005: 37).

Karaanıñ sıyrı kirbikteri bajınıñ düğüngö dömeyleşkek. “Gözlerinin yoğun kirpikleri saçlarına benziyor.” (Dongak 2010: 110).

Yukarıdaki örneklerden hareketle ünlü ile başlayan bir ek, /g/ veya /k/ ünsüzü ile biten bir sözcüğe eklendiğinde /g/ ve /k/ sesleri düşmekte ve böylece ikincil ünlü uzunluğu oluşmaktadır. Bu duruma benzer bir başka ikincil ünlü uzunluğu ise ünlü ile biten sözcüklere veya olumsuzluk eki almış eylemlere (-BA) /g/ ünsüzü ile başlayan eklerin getirilmesi sırasında yaşanmaktadır. Bu durum yaygın olarak, -GAN (sıfat-fiil veya geçmiş zaman eki; ekin ad yapımında kullanımı için bkz. Tosun 2021: 131-134) ve -gAş (zarf-fiil) eklerinde görülür. Bu ekler dışında yaygın olmasa da -GA yönelme eki, -gALA ve -gIJA zarf-fiil ekleri, -gALAK gelecek zaman eki ve -gAy istek eki de ünlü ile biten sözcüklere eklendiklerinde ikincil ünlü uzunluğu oluşabilir. Söz konusu durumda yaşanan eş zamanlı ikincil ünlü uzunluğu, -gAn ve -gAş eklerinde sistematik bir nöbetleşme olayına dönüşmüşken /g/ ile başlayan diğer eklerde nadiren görülmektedir:

Ol üyede eelen elbek ça's-daa çağgılaan çüve. “O zamanlarda yeterince çok yağmur yağmıştır” (Monguş ve Kuular 1995: 161).

Adazı oğlu-bile bazaarje bar çoraaş, arga iştinge krokodilge tavarjı bergen. “Babası oğlu ile pazara giderken, ormanda timsahla karşılaştı.” (Kara-ool 2013: 135).

Onu doraan olurtup kaan. “Onu hemen oturttu” (Monguş ve Kuular 1995: 161).

Añnur sezonu egeleele, açam höy diñj ölürdü. “Av sezonu başlayalı babam çok sincap öldürdü.” (Monguş ve Kuular 1995: 90).

Twada inçan rok höğjüm barık çok dep bolur, çaa-la egeleelek. “Tuvada o zamanlar rak müzik hemen hemen hiç yoktur, yeni yeni başlamak üzere.” (Kuular 2002: 42).

Duu-la Kudajı azı Sürün-ool bijeen bolza, ulus nomçaay-daa, sonurgaay-daa deg. “İşte Kudajı veya Sürün-ool yazsa da insanlar okuyup beğense.” (Kuular 2002: 137).

Arıg-şever, silig kijee arıg-arıg haldaar eves. “Temiz kimseye hastalık bulaşmaz.” (Monguş ve Kuular 1995: 250).

Yukarıdaki ilk örnekte ünlü ile biten *çağgıla-* eylemi -gan geçmiş zaman ekini aldığıda /g/ ünsüzü düşmüş ve ikincil ünlü uzunluğu oluşmuştur. İkinci tümcede, *bar çoru-* yapısında /u/ ünlüsü ile biten yardımcı eyleme -gaş zarf-fiil eki getirilmiş; bu durumda iki ünlü arasında kalan /g/ düşmüş ve benzeşme sonucu -u- > -a- değişimi yaşanmıştır. Söz konusu ünlü değişimi Tuvacada tipik bir biçimsel ses bilim olayıdır. Yani, /u/ ile biten eylemlere /g/ ile başlayan ekler getirildiğinde söz sonu /u/ ünlüsü /a/ ünlüsüne değişir ve ikincil ünlü uzunluğu meydana gelir. Üçüncü tümcede, -GAN ekinin getirildiği eylem ünlü ile değil, /g/ ünsüzüyle bitmektedir. Bu durumda -GAN eki eklendiğinde yan yana gelen her iki /g/ ünsüzü de düşer ve ikincil ünlü uzunluğu ortaya çıkar (*olurtup kaan < olurt-up kag-gan*). Dördüncü tümcede *egeleele* yapısında *egele-* “başlamak” eylemine -gALA zarf-fiil eki getirildiğinde /g/ sesi düşmüş ve ikincil uzunluk oluşmuştur. Beşinci tümcede *egeleelek* yapısında yine *egele-* “başlamak” eylemine -gALAK eki getirilmiş; bu durumda /g/ ünsüzü düşmüş ve ikincil ünlü uzunluğu meydana gelmiştir. Altıncı tümcede ise ünlü biten bir sözcüğe /g/ ünsüzü ile başlayan -GA yönelme ekinin getirilmesi sırasında oluşan ikincil ünlü uzunluğu gösterilmiştir.

Ayrıca biçimsel ses bilim kaynaklı eş zamanlı sözcük tabanı ile ek sınırında ikincil ünlü uzunluklarına, /r/ ve /l/ ile biten kimi tek heceli eylemlerin –Xr ekini (gelecek zaman, geniş zaman veya ad-eylem olabilir) alması sırasında rastlanır. Bu örneklerin sayısı sınırlıdır. Sadece *kel-*, *bol-*, *kör-*, *ber-* ve *bar-* eylemlerinde görülür. Bu eylemlere –Xr eki eklendiğinde söz sonu /r/ veya /l/ sesleri düşer ve ikincil uzun ünlü ortaya çıkar. Söz konusu biçimsel ses bilim değişiminin eş zamanlı olarak görülmediği örnekler de bulunmaktadır. Aşağıdaki ilk tümcede –Xr ad-eylem ekini alan *kel-* eyleminin /l/ ünsüzü düşmüş ve ikincil uzunluk meydana gelmiştir. İkinci tümcede ise *kel-* eylemi yine –Xr ekini almasına karşın söz konusu biçimsel ses bilim değişimi olmamıştır. Ayrıca ikinci tümcede –Xr ekini alan *bol-* eyleminde /l/ ünsüzü düşmüş ve ikincil uzun ünlü oluşmuştur. Üçüncü, dördüncü ve beşinci tümcede ise *ber-*, *kör-* ve *bar-* eylemlerinin –Xr ekini aldığı görülen ikincil ünlü uzunluğu örneklenmiştir:

Kajan keirimni çugaalap şıdavas men. “Ne zaman geleceğimi söyleyemem.” (Kuular 2002: 197)

Meey kajan kelirimni bilbeen boor siler. “Benim ne zaman geleceğimi bilmiyorsunuz.” (Dongak 2010: 5).

Şkolaga ööredilge egeley beerge, başkılarımğa, öörümge çünü çugaalaar men? “Okulda eğitim başladığında, öğretmenlerime ve arkadaşıma ne söyleyeceğim?” (Kara-ool 2013: 131).

Oon köör bis. “Oradan bakacağız.” (Dongak 2010: 87).

... dürgen emçiğe baar sen ... “... hemen doktora gideceksin ...” (Kara-ool 2013: 28).

Yukarıdaki tek heceli ve /r/ veya /l/ sesleriyle biten eylemlere –(X)r eki getirildiğinde yaşanan duruma benzer biçimde /ŋ/, /g/, /p/, /k/, /m/, /l/ ünsüzleriyle biten tek heceli eylemlere –(X)p zarf-fiil eki eklendiğinde söz sonu ünsüzler düşer ve ikincil ünlü uzunluğu ortaya çıkar (İshakov ve Palmbah 2019: 41-42). Aşağıdaki ilk tümcede yer alan *hööp < höm-üp* ile ikinci tümcede görülen *keep < kel-ip* sözcükleri bu biçimsel ses bilim değişimine birer örnektir:

Mında iyi-üş sun, mıygak ölürip, hööp kagdm. “Burada iki üç erkek veya dişi geyik öldürüp gömdüm.” (Monguş ve Kuular 1995: 118).

Şülükte keep çugaalap körem. “Şiiri gelip oku bakalım.” (Kara-ool 2013: 27).

Tuvacada *ap < al-ıp* ve *tp < tv-ıp* gibi sözcüklerde yukarıdaki açıklanan sebeple oluşan ikincil ünlü uzunluğunun kaybolduğu görülür. Tuvacada *ap* yapısı çoğunlukla yardımcı eylem olarak kullanılır. Aşağıdaki ilk tümcede bunun örneği görülmektedir. İkinci tümcede görülen *tıptıp* yapısında da ikincil uzun ünlünün yitildiği görülmektedir (*tıptıp < tvıl-ıp*):

... ol nomdan kiji çünü bilip ap bolurul .. “... o kitaptan insan neyi öğrenir ...” (Kara-ool 2013: 150)

A sen, kurumçu, kayun tıptıp kelgeniñ ol? “Peki sen, ikiyüzlü, nereden çıkıp geldin?” (Lodoydamba 2005: 38).

Sözcük tabanı ile ek sınırında ikincil ünlü uzunluklarının görüldüğü bir başka durum, ünlü ile biten eylemlerin –Xr ad-eylem veya zaman ekini almasıdır. Bu durumda sözcük tabanında veya ekte herhangi bir ses değişimi yaşanmaz. Yalnızca eklenme sırasında iki ünlü yan yana gelir:

Dılda tabu deerge adaarı horuğlug sös bolur. “Bir dilde tabu olarak adlandırılan söylenmesi yasak sözler vardır.” (Monguş ve Kuular 1995: 30).

1.4. Biçimsel ses bilim kaynaklı benzeşmeler

Türk dillerinde eklerin tahmin edilebilir deşikeleri vardır. Söz konusu bu deşikeler ses bilimsel kurullarla belirlenmektedir (Erdem 2016: 251). Yani, her biçimbirimin eklendiği sözcüğün özellikle son hecesindeki ünlü ile son ünsüzüne göre farklı alt biçimbirimleri vardır. Bu alt biçimbirimler genel olarak ünlü uyumları ve ünsüz benzeşmeleri ile ilgilidir. Türkçenin biçimsel ses bilim açısından en önemli

özellikleri arasında kök veya gövde ile ekler arasındaki ses uyumları (önlük-artlık uyumu, dudak uyumu ve ünsüz uyumları) yer alır (Demir ve Yılmaz 2018: 57). Bu anlamda daha geniş açıdan düşünüldüğünde her bir alt biçimbirim oluşumu, biçimsel ses bilim ile ilgilidir. Ancak bu çalışmada amaç, Tuvacada eklerin genel sistemi üzerinde durmak değil; eklenme sırasında oluşan özel ses bilim değişmelerini incelemektir. Bu sebeple bu bölümde incelenen ünlü veya ünsüz benzeşmeleri, Tuvacanın genel ses bilim ve biçim bilim kurallarından farklı olarak kimi sözcük ve eklerde görülen ve standart Tuvacaya yerleşen örneklerdir. Birçok Türk dilinde olduğu gibi biçimsel ses bilim değişmelerinde Tuvacada da ilerleyici ve gerileyici benzeşme ile karışık benzeşme olmak üzere üç tür benzeşmeden söz edilebilir:

1.4.1. Ünlü benzeşmeleri

Ünlü benzeşmeleri Tuvacada çoğunlukla birleşme yoluyla sözcük yapımında görülür. Aşağıdaki ilk tümcede görülen *bögün* < *bo hün* sözcüğünde *bo* zamirinin ünlüsü, birleşme sırasında ikinci sözcüğün ünlüsü ile uyuma girerek /ö/ sesine değişmiştir. Aynı şekilde ikinci tümcede yer alan *berten* < *bo erten* sözcüğünde de *bo* zamirinin ünlüsü, ikinci sözcüğün ünlüsü ile uyuma girerek gerileyici benzeşme neticesinde /e/ ünlüsüne değişmiştir.

Bögün ol uduy bergen ışkaş bolgan. “O, bugün uyuyor gibiydi.” (Dongak 2010: 8)

Berten öşkünü şala onçaladım ... “Bu sabah keçini biraz kontrol ettim.” (Kara-ool 2013: 148)

1.4.1. İlerleyici ünsüz benzeşmeleri

İlerleyici ünsüz benzeşmeleri, kaynaklarda *ünsüz benzeşmesi*, *fonolojik olarak koşullu alomorfi* (Bacanlı 2014: 17), *ek alomorflarında ünsüz nöbetleşmesi* (Aslan 2006: 552) gibi farklı şekillerde adlandırılır. Biçimsel ses bilim kaynaklı, ilerleyici ünsüz benzeşmeleri, her Türk dilinde olduğu gibi Tuvacada da genel eklenme sistemine dâhil olmuştur. Bu sebeple daha önce de belirtildiği gibi sözcüklerin son hecesindeki ünlü ve son seslerindeki ünlü veya ötümlü-ötümsüz ünsüzlerine göre belirlenen alt biçimbirimler bu çalışmada ele alınmamıştır. Bir başka deyişle, biçimbirimlerin alt biçimbirimlerinin oluşumuna kaynaklık eden bu benzeşme örnekleri özel biçimsel ses bilim değişmeleri değildir. Örneğin, Tuvacada /l/ ünsüzünün birlikte kullanılabildiği sesler sınırlıdır. Bu sebeple eklenme sırasında /l/ sesine göre alt biçimbirim belirlenmektedir. Standart Tuvacada /ll/ ses çifti kullanılmadığı için *-LAR*, *-LXg*, *-LA-* gibi biçimbirimler /l/ ile biten sözcüklere /d/’li biçimleri ile eklenmektedir (*mal+dar* “mallar”, *mal+dıg* “hayvanlı”, *malda-ar* “hayvan otlatmak” gibi). Görüldüğü gibi Tuvacayı pek çok Türk dilinden ayıran bir özellik olarak /l/ ünsüzüyle biten sözcüklere gelebilen alt biçimbirimler Tuvaca için standart bir kullanım hâline gelmiştir (Söz konusu addan ad yapan biçimbirimlerin Tuvacada ve Türk dillerindeki kullanımı için bkz. Tosun 2021; *-LAR* çokluk ekinin Türk dillerindeki kullanımı için bkz. Erdem 2015: 72).

1.4.2. Gerileyici ünsüz benzeşmeleri

Biçimsel ses bilim kaynaklı gerileyici ünsüz benzeşmelerine Tuvacada yalın durumda *bo* şeklinde kullanılan işaret zamirinin durum ekleri ile çekimlenmesi örnek verilebilir. *bo* zamiri durum ekleriyle çekime girdiğinde /b/ sesi /m/ olur. Burada görülen b- > m- değişimi, sözcüğün bünyesinde ortaya çıkan *n* geniz ünsüzünün etkisiyle gerileyici benzeşme neticesinde gerçekleşir (Tosun 2011: 237; İshakov ve Palmbah 2019: 123).

Moon sonğaar çerle ujruraşpaalı. “Bundan sonra hiç görüşmeyelim.” (Kuular 2002: 69)

Tuvacada son hecesi –*LXn* ile biten sözcüklere iyelik eki eklendiğinde vurgusuz orta hece ünlüsü düşer ve gerileyici benzeşme ile /l/ sesi, /n/ olur (İshakov ve Palmbah 2019: 45):

Çe, kennim, Ayanıñ açazı bagay bolğan ışkajıl. “Hadi gelinim, Aya’nın annesi sanırım kötü olmuş.” (Kuular 2002: 77).

1.4.4. Karışık benzeşmeler

Tuvacada eklenme sırasında karışık benzeşme, çoğunlukla ünsüzle biten çok heceli eylemlere ünlü ile başlayan bir ekin getirilmesi sırasında görülür. Burada ilk olarak ünlü ile başlayan ekin neticesinde sözcüğün son hecesindeki vurgusuz orta hece ünlüsü düşer. Sonrasında ise sözcüğün ortasındaki ve sonundaki ötümlü sesler yan yana geldiği için benzeşmeye uğrayarak ötümsüzleşir (Koçoğlu Gündoğdu 2012: 74). Ayrıca İshakov ve Palmbah, Tuvacada görülen bu karışık benzeşme olayını, ‘ikinci hecesi /j/ ve /g/ ünsüzleri ile başlayıp /n/ ünsüzü ile biten birden çok heceli sözcüklere ünlü ile başlayan ek getirildiğinde görülmektedir’ şeklinde açıklamışlar ve örnek olarak *ijin* “karın” ve *egin* “omuz” ve sözcüklerini vermişlerdir. Bu sözcüklere ünlü ile başlayan ek getirildiğinde öncelikle vurgusuz ünlü düşer. Bu durumda hece başındaki /j/ ve /g/ ünsüzleri hecenin sonuna düşerek ötümsüzleşir. Yani, /j/ kendi tonsuz eşi /ş/ ile, /g/ ise /k/ ile değişir (*ij-ni* ve *eg-ni* yerine *iş-ni* ve *ek-ni*). Bu noktada Tuvacada ötümsüz bir ünsüzden sonra ötümlü bir ünsüz gelemeyeceği için /n/ sesi de ötümsüzleşir. Ancak /n/ sesinin ötümsüz bir karşılığı olmadığı için bu ses, aynı çıkış noktası olan patlayıcı tonsuz /t/ sesine değişir (*iş-ti*, *ek-ti*) (2019: 46). Bu açıklama aşağıda görülen *sagin-* (*saktıp*<*sagn-ıp*<*sakn-ıp*<*sakt-ıp*) eyleminde olduğu gibi *közül-* ve *bilin-* eylemleri için de geçerlidir. Aşağıdaki ikinci tümcede görüldüğü gibi *közül-* eyleminde vurgusuz ünlü düştükten sonra hece başından hece sonuna geçen /z/ sesi, /s/ ile; hece sonundaki /l/ sesi de /t/ ile değişir (*köstür*<*közül-ür*<*közl-ür*<*kösl-ür*<*köst-ür*). Üçüncü tümcede yer alan *minnip* yapısında ise /n/ sesi ile biten eyleme ünlü ile başlayan bir ek getirilmiş; bu durumda ilk olarak vurgusuz orta hece ünlüsü düşmüş ve hece başından hece sonuna geçen /l/ sesi benzeşmeye uğrayarak /n/ olmuştur. Eylemlerde görülen söz konusu benzeşme olayları, daha genel bir ifadeyle şöyle açıklanabilir: /n/ veya /l/ edilgenlik eklerinden biri ile biten birden çok heceli eylemlere ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde önce vurgusuz orta hece ünlüsü düşer, sonra söz içi ve söz sonu ünsüzler benzeşmeye uğrar. Burada sonu /l/ sesi ile biten eylemlerde karışık benzeşme, /n/ ile biten eylemlerde ise gerileyici benzeşme olmaktadır (*minnip* “anlaşıp” krş. *kennim* “gelinim”):

Bir hünnü saktıp çor men. “Bir günü hatırlıyorum.” (Tosun 2011: 300).

Delgem şnaalar çaraş kıldır köstür. “Geniş vadiler güzel görünür.” (Monguş ve Kuular 1995: 40).

Oon ol minnip kelgen. “O, oradan anlaşıldı.” (Monguş ve Kuular 1995: 186)

Serepey meej ektimge holun salgaş: ... “Serepey omzuma kolunu atarak, ...” (Monguş ve Kuular 1995: 155).

Sonuç

Bu çalışmada Tuvacanın biçimsel ses bilimi; sözcük tabanında görülen biçimsel ses bilim değişimleri, sözcük tabanı ile ek sınırında görülen biçimsel ses bilim değişimleri, biçimsel ses bilim kaynaklı ikincil ünlü uzunlukları ve biçimsel ses bilim kaynaklı benzeşmeler olmak üzere dört temel başlık altında betimlenmiştir. Eklenme sırasında oluşan ses değişimleri tespit edilirken eş zamanlı ve art zamanlı değişimler birlikte değerlendirilmiştir. Eş zamanlı biçimsel ses bilim değişimleri, metin okumalarında, sözlük hazırlama ve sözlük kullanımında son derece önemlidir. Art zamanlı biçimsel ses bilim olayları ise Tuvacada hangi yapıların veya eklerin sözlükselleşme eğiliminde olduğunu görmek açısından değerlidir. Bu anlamda Tuvacada art zamanlı olarak sözcük tabanında biçimsel ses bilim yoluyla sözcük

türetmede onluk sayıları, *çok* sözcüğü, *teg* ilgeci ve *bo* zamiriyle kalıplaşan kimi sözcükler öne çıkmaktadır. Sözcük tabanında eş zamanlı biçimsel ses olayları ise vurgusuz hece ünlülerinin sıfırla nöbetleşmesi ile ilgilidir. Sözcük tabanı ile ek sınırında görülen biçimsel ses değişimleri, çoğunlukla iki ünlü arasında kalan ötümsüz ünsüzlerin ötümlü karşılıklarıyla değişmesi şeklinde görülmektedir. Biçimsel ses bilim kaynaklı ikincil ünlü uzunlukları, Tuvaca için oldukça tipik bir ses olayıdır. Bu ikincil ünlü uzunluklarının görüldüğü durumlar şu şekilde özetlenebilir: 1. Sonu /r/ ve /l/ ünsüzleriyle biten kimi tek heceli eylemlere $-(X)r$ eki getirildiğinde, 2. Sonu /k/ veya /g/ ile biten sözcüklere ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde, 3. Ünlü ile biten sözcüklere /g/ ile başlayan ekler getirildiğinde, 4. Aitlik ekinin *ınu* ve *murnuu* gibi örneklerde görülen sözlükselleşme sürecinde, 5. *men* ve *sen* kişi zamirleri ile *ol* ve *bo* zamirlerinin kimi durum ekleriyle çekimi sırasında. Tuvacada biçimsel ses bilim kaynaklı benzeşmeler ise; ünlü benzeşmeleri, ilerleyici ünsüz benzeşmeleri, gerileyici ünsüz benzeşmeleri ve karışık benzeşmeler olmak üzere dört bölümde incelenmiştir. Buna göre ünlü benzeşmelerinde *bögün* ve *berten* gibi sözcüklerde *bo* zamirinin etkisi görülmüştür. İlerleyici ünsüz benzeşmeleri yukarıda da belirtildiği gibi standart eklenme sistemine dâhil olduğu için bu çalışmada ele alınmamıştır. Gerileyici ünsüz benzeşmelerine, *bo* zamirinde çekim sırasında ortaya çıkan /n/ ünsüzünün etkisiyle görülen b- > m- değişimi örnek verilebilir. Tuvacada eklenme sırasında meydana gelen karışık benzeşmelere ise sonu /l/ ve /n/ ünsüzleriyle biten sözcüklere ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde rastlanmaktadır.

Biçimsel ses bilim incelemeleri, bir Türk dilinin eş zamanlı olarak hem ses bilimi hem de biçim bilimi hakkında bilgiler verir. Bununla birlikte art zamanlı bir biçimsel ses bilim analizi; söz yapımı, dolayısıyla sözlük bilimi için önemlidir. Ayrıca Türk dilleri genel olarak karşılaştırmalı ses bilim ve biçim bilim şeklinde öğretilmektedir. Bu anlamda bir Türk dilinin biçimsel ses biliminin tespit edilmesi, çağdaş Türk dillerinin öğretimi açısından da büyük fayda sağlayacaktır.

Kaynakça

- Aslan, S. (2006) Türkiye Türkçesinin Morfonolojisi Üzerine. *Türk Dili*, 654, 546-557.
- Bacanlı, E. (2014). Türk Dillerinde Alomorfi Koşullanması, *Türkbilgi*. 27, 13-39.
- Demir, N. Ve Yılmaz, E. (2018). *Türkçe Ses Bilgisi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Dongak, E. (2010). *Kejik Kıs. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri*.
- Erdem, M. (2015). Türk Dili Tipolojisi Üzerine. *Alkış Bitigi – Kemal Eraslan Armağanı* içinde (Ed. Bülent Gül). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Erdem, M. (2016). Dilbilgisi Konularında Devamlılık İlişkisi. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11/10 Spring, 243-254.
- Hazar, Erdem (2015). Türkçede Fono-Semantik ve Morfo-Fonolojik Yolla Sözcük Türetme. *International Journal of Languages' Education and Teaching*. 1648-1669.
- İshakov, F. G. ve Palmbah, A. A. (2019). *Tuva Dili Grameri Ses ve Şekil Bilgisi* (çev. Ekrem Arkoğlu, Canlı Mirza Bapayeva ve Buyan Borbaanay). Ankara: Bengü Yayınları.
- Kara-ool, L. S. (2013). *Literaturalıg Nomçulga 3 Klass. Kızıl: Natsional Şkola Högjüder İnstitut*.
- Koçoğlu Gündoğdu, V. (2012). *Günümüz Tuva Türkçesi (Giriş-Dil Özellikleri-Metinler-Söz Dizini)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kuular, N. (2002). *Düüşkünnerlig Eer-daqır Oruktar*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Lodoylamba, Ç. (2005). *Arıg Suglug Tamir* (çev. Kırgıs Talayeviç ve Oydan-ool Hövenmey). Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.

- Monguş, D. A. ve Kuular, K. B. (1995). *Tuva Dil–Ortunak şkolanın 6-7 Klasstarına Ööredilge Nomu*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Ölmez, M. (2007). *Tuvacanın Sözarlığı - Eski Türkçe Ve Mođolca Denkleriyle*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Suvađ, ř. (2009). *Hemçik Noyam*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Tosun, İ. (2011). *Tuva Türkçesinin şekil Bilgisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Tosun, İ. (2021). *Tuva Türkçesinde İsim Söz Yapımı*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- TRS = Teniřev, E. R. (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar*. Moskva: İzdatel'stvo Sovyetskaya Ensiklopediya.